

TÜRÜK

2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 27, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received: 24.10.2021*

Kabul Tarihi / *Date of Accepted: 05.11.2021*

Sayfa / *Page: 47-57*

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer:*

Prof. Dr. Halil İbrahim Şahin

Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü

hsahin@balikesir.edu.tr

GELENEK VE YARATICILIK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA “AVTORLU / YAZARLI DESTAN” TERİMİ ÜZERİNE*

Öz

Türkiye’de kahramanlık konulu anlatılar için “destan” terimi kullanılırken Türkiye dışındaki Türk boylarının destan geleneklerinde ise farklı terimler karşımıza çıkabilmektedir. Genellikle Rus araştırmacıların Türk boylarının destanlarını tasnif ederken kullandıkları bu terimlerin pek çoğu Türkiye’de destan araştırmalarının gündemine getirilmiş ve tartışılmıştır. Ancak Türk boylarının destanları için kullanılan, ancak Türkiye’de karşılığı olmayan ya da gündeme gelmemiş bazı destan terimleri de bulunmaktadır. Bu terimlerden birisi de “avtorlu” ya da “avtorluk” şeklinde karşımıza çıkan destan terimidir. Türkmen destan geleneğinde “avtorlu”, Kazak Türklerinde “avtorluk” olarak adlandırılan destanlar, kim tarafından oluşturulduğu bilinen destanlar için kullanılmaktadır. Türkmenlerde Andalıp, Magrupi ve Mollanepes gibi şairlerin kaleme aldığı bazı destanlar için yazarlı terimi kullanırken Kazaklarda ise Jambıl gibi destancılara ait destanlar için benzer şekilde yazarlı ifadesi

* Bu makale, 2013 yılında İstanbul’da düzenlenen VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi’nde sunulan bildiri ekseninde oluşturulmuştur.

kullanılmaktadır. Ancak Türkmen destan geleneğinde “avtorlu” olarak adlandırılan destanların yazılı olarak üretildiği ve bu yüzden bu destanların yazılı şekillerinin olduğu düşünülürken Kazak Türklerinde ise “avtorluk” destanlar sözlü gelenekte ve adı sanı belli destancılar tarafından yaratılmışlardır. Destanların yaratılma ve aktarılma süreçleriyle ilgili olarak ortaya çıkan bu terim, destan ile destancı arasındaki ilişkinin yanı sıra destanların yazılı ve sözlü kültürle olan temaslarına dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Destan, avtorlu destan, avtorluk destan, Türkmen, Kazak.

ON THE TERM OF “AVTORLU / YAZARLI EPIC” IN THE CONTEXT OF TRADITION AND CREATIVITY RELATION

Abstract

While the term "epic" is used for the heroic narratives in Turkey, different terms can be encountered in the epic traditions of Turkish tribes outside of Turkey. Many of these terms, which are generally used by Russian researchers when classifying the epics of Turkish tribes, have been brought to the agenda of epic research and discussed in Turkey. However, there are some epic terms used for the epics of Turkish tribes, but which have no equivalent or have not come to the fore in Turkey. One of these terms is the term epic, which appears as "avtorlu" or "avtorluk". The epics called "avtorlu" in Turkmen epic tradition and "avtorluk" in Kazakh Turks are used for epics known to be created by whom. While Turkmen use the term "author" for some epics written by poets such as Andalıp, Magrupi and Mollanepes, the expression "authored" is used similarly for epics belonging to epic narratives such as Jambıl in Kazakhs. However, in the Turkmen epic tradition, it is thought that the epics called "avtorlu" were produced in written form and therefore these epics have written forms, while in the Kazakh Turks, "avtorluk" epics were created in the oral tradition and by certain epic narrators. This term, which emerged in relation to the creation and transmission processes of epics, draws attention to the relationship between epic and epic, as well as the contacts of epics with written and oral culture.

Key words: Epic, avtorlu epic, avtorluk epic, Turkmen, Kazak.

Giriş

Türk destanlarının yayılma alanı ve tarihi derinliği takip edildiğinde oldukça geniş bir coğrafya ve kadim bir tarihi geçmişle karşı karşıya gelinir. On dokuzuncu asırda büyük oranda Rusya merkezli olarak yürütülen destan araştırmalarında Türklerin destan terimleri ilk olarak Rus bilim adamlarınca tanımlanmıştır. Sonraki yıllarda Rus bilim adamlarının yerel paydaşlarıyla destan terimleri daha ayrıntılı ve belli bir düzen içinde yeniden sunulmuştur. Türkiye sahası destan araştırmacıları 1920’li veya 1930’lu yıllarda Türkiye dışındaki Türk topluluklarının destan ve destancılıkla ilgili terimleriyle karşılaşmaya ve çalışmalarında bu terimleri kullanmaya

başlamalarına rağmen, bu terimlerin içerik olarak tartışılması ve tanımlanması süreci 1980'den sonra, özellikle de 1990 sonrası hız kazanır. İlk olarak Türkiye sahasında kahramanlık konulu anlatılar için kullanılan "destan" teriminin karşılığı diğer Türk boylarında takip edilmiş ve tespit edilen terimlerin içerikleri "destan" terimiyle mukayese edilmiştir. 1990'lı yılların sonlarına doğru Türk dünyasında destan karşılığı olarak kullanılan terimler büyük oranda aydınlığa kavuşturulmuştur. Son dönemlerde ise Türk dünyasında destanların çeşitleri, tasnifleri, kaynakları, şekil ve muhteva özellikleriyle ilgili terimler gündeme gelmekte ve bunların içerikleri tartışılmaktadır.

Bu bağlamda makalede ele alınan "Avtorlu / Yazarlı Destan" terimi de Türkiye'deki destan araştırmacıları arasında yeterince tartışılmamış destan terimleri arasında yer almaktadır. Özellikle Türkmen ve Kazak destan geleneklerinde rastladığımız bu terim, yazılı ve sözlü kültür etkilemişi ile bireysel yaratıcılıkla ilgili bir terimdir. Orta Asya Türkleri arasında Yusuf-Ahmet, Dövletyar, Ali Bey-Balı Bey, Narkız, Suranşı Batır gibi destanlar avtorlu / yazarlı destan olarak adlandırılmaktadır. Bu bölgedeki araştırmacılar, bu destanların "destancı şair" adını verdikleri kişilerce kaleme alındıklarını ve daha sonra sözlü geleneğe geçtiğini öne sürmekte, hatta bu destanlarla ilgili çeşitli yazma metinler bu görüşü desteklemek için kullanılmaktadır. Makale, "avtorlu destan" teriminin Türkmen ve Kazak destan araştırmalarındaki yerine ve anlamına odaklanmaktadır. Destan tasniflerinde bu terimle ifade edilen destanlar veya anlatılar, avtorlu olarak nitelenen destanların yaratıcıları ve bunların sözlü gelenekteki destancılardan varsa farkları ve ortak noktaları, avtorlu denilen destanların şekil, yapı, içerik ve icra özellikleri gibi hususlar makalede ele alınmıştır.

1. Türkmenistan'da "Avtorlu Destan" Terimi

Türkmenistan'daki destan araştırmalarında kullanılan "avtorlu destan" terimi, destanların yaratımı ve aktarımı ile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Destanın anonim ya da kişiye ait olduğunu göstermek için kullanılan bu terim, Türkmen destanları arasında yer alan "Yusup-Ahmet", "Alı Beg-Balı Beg", "Dövletyar", "Hocambedi Han" gibi anlatıları karşılamak için kullanılmıştır. Yine Rus ve Türkmen araştırmacılara göre bu destanlar, Andalıp, Şabende, Şeydayı, Magrupı, Mollanepes gibi destancı şairler tarafından kaleme alınmıştır. Hatta yazılı olduğu iddia edilen bu destanları, edebiyat tarihçileri, 18. yüzyıl yazılı Türkmen edebiyatının örnekleri arasında göstermişlerdir (Garrıyev 1947: 8). Oysa bu destanların veya hikâyelerin sözlü gelenekte yaratılmış ve aktarılmakta olan destanlardan şekil, yapı, işlev, icra özellikleri açısından önemli bir ayrılığı yoktur. Ayrıca bu destanlar, yazılı olarak değil, günümüze Türkmen bahşılarının repertuarında günümüze ulaşmış, çok sayıda varyanta sahip halk anlatıları konumundadır.

Türkmen ve Rus araştırmacıların verdikleri bilgilere göre 18. yüzyılda çok sayıda destan kaleme alan şair ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemle ilgili önemli yargıların başında bu yüzyılın, yazılı edebiyat ile sözlü geleneğin iç içe olduğu düşüncesi gelmektedir. Türkmen destan araştırmacılarına göre Magrupı, Şabende, Şeydayı gibi şairler, tarihi kaynaklardan, rivayet ve efsanelerden, masallardan aldıkları konuları destan formunda yeniden işlemişlerdir. Abdısetdar Kazı'nın Cennamesi; Mollanepes'in "Zöhre-Tahir"ı Seydi'nin, Talıbı'nın ve Mollamurt'un da bu dönemde düzenledikleri destanları, Andalıp'ın "Leyli-Mecnun"u, Magrupı'nın "Seypelmelek-

Medhalcemal”i, Şabende’nin “Gül-Bilbil” ve “Şabehram”ı, Şeydayı’nın “Gül-Senuber”i yeniden işlemeye ve düzenlemeye örnek olarak gösterilir (Garrıyev 1982: 120-121).

Rus araştırmacısı Bertels, Türkmenlerdeki destan yazma geleneğinin kadim köklere sahip olduğunu, Andalıp veya Magrupı gibi destancı şairlerin 18. yüzyılda ortaya çıkmasının tesadüfi olmadığını, büyük oranda değişikliğe uğramış eski rivayetlere, efsanelere, tarihi olaylara bağlı olarak gelişen bu geleneğe orijinal olarak bakmak gerektiğini ileri sürer (Garrıyev 1982: 9). Türkmen destanlarını yazılı Türkmen edebiyatındaki destanlar ve sözlü gelenekteki destanlar olmak üzere iki kısımda değerlendiren Babış Mamedyazov, birinci kısımdaki destanların (Leyla-Mecnun, Yusup-Züleyha, Zöhre-Tahir, Gül Senuber) adları belli yazarlar tarafından yaratıldıklarını, bunların yazmalar halinde ve bahşılardan anlattığı yeni varyantlar halinde günümüze ulaştığını söyler. Ona göre destancı şairlerin destanlarını, sözlü gelenekte bahşılardan da söylemişler ve bu destanların yeni sözlü varyantları oluşmuştur, ancak bahşılardan bu destanların, özellikle nesir kısımlarında, yazmalardaki üslubuna sadık kalmadan günlük konuşma diline yakın bir şekilde anlatmışlardır. Yazarı belli destanların yazılı kaynaklarda aktarılan şekilleriyle bahşılardan anlattıkları şekiller arasında nesir bölümlerinde kısaltmaların yanı sıra üslupta da farklılaşma oluşmuştur (Mamedyazov 1998: 41).

Avtorlu destanlarla anonim destanlar arasında ayırım yapmanın zor olduğunu söyleyen S. Garrıyev, avtorlu destanların zamanla halk arasında yayıldığını ve sözlü gelenekte yeni varyantlarının oluştuğunu, hatta bu destanlardaki bazı şairlerin Köroğlu gibi başka destanlarda da kullanıldığını ifade eder (1982: 6). Bunu başka bir şekilde ifade edersek, avtorlu destanlarla anonim destanlar arasındaki çizgi zamanla kaybolmuştur, çünkü bu destanları, ister avtorlu olsun ister anonim, bahşılardan anlatmış ve halk da destan olarak dinlemiştir.

Yukarıda Bertels’in de kullandığı “destancı şair” ifadesi, Türkmen destan geleneğinde kullanılan özel bir terim olarak öne çıkmaktadır. “Avtorlu destanlar” olarak adlandırılan bu destanları daha iyi tanıyabilmek ve tahlil edebilmek için bu metinlerin yaratıcılarına daha yakından bakmak gerekir. Bu şairler, çoğunlukla bugün Özbekistan sınırları içinde kalan Hive ve Buhara gibi yazılı kültürün geliştiği edebi muhitlerde bulunmuşlar, buralarda eğitim almışlar hatta yöneticilerden iltifat görmüşlerdir. “Leyli-Mecnun”, “Yusup-Züleyha”, “Zeynelarap”, “Babarövşen”, “Oguznama” gibi eserlerin sahibi olan Andalıp’ın Hive bölgesinde yetiştiği yönünde rivayetler vardır. Hem sözlü gelenekten hem de yazılı edebiyattan faydalanarak çeşitli destanlar kaleme almıştır (Türkmen Edebiyatının Tarihi, 1975: 83, 101-102).

“Gül-Bilbil”, “Şabähram”, “Hocamberdi Han” gibi eserlerin sahibi olarak tanınan Şabende’nin 1720 yılında Daşoğuz’daki Vas bölgesinde doğduğu ve Yomut Türkmenlerinden olduğu tahmin edilmektedir. 1800 yılında vefat eden şairin mezarının Âşık Aydın’ın türbesinin yanında olduğu söylenir. Şabende bir süre Hive medreselerinde eğitim görmüş Arapça ve Farsça bilen birisi olmakla birlikte halk arasında tanınan bir “sazanda”dır. Kendi şiirlerini ve başka şiirleri dutarla çalarak söylemiştir. V. Uspenskiy ve V. Belyayev, *Türkmen Müziği* adlı kitaplarında Şabende’nin bahşılılık vasfının olduğunu yazmışlardır. Ayrıca Daşoğuz bahşılardan Öre Şih, usta bahşılardan Şabende’nin “Sayatlı-Hemra” ve “Necep Oğlan” gibi destanları anlatan bir destancı

bahşı olduğu yönünde rivayetlerin bulunduğunu söyler (Türkmen Edebiyatının Tarihi, 1975: 180-183, 207).

Şeydayı'nın "Gül-Senuber" destanı, sözlü gelenekte büyük itibar görmüş, hem destanın tamamı hem de destandaki şiirler müstakil olarak bahşılardan repertuarına girmiştir. "Gül-Senuber" destanının ve Şabende'ye ait pek çok şiir bahşılardan delenmiş ve arşivlenmiştir. Şeydayı, zamanın bilim ve kültür merkezlerinden Buhara'da uzun süre kalmış ve burada kendini yetiştirmiştir. Yazılı kültürü iyi tanıyan şair, halk kültürüne de derinlemesine etki yaptığından "Haktan içmiş" lakabını almıştır. Halk arasındaki rivayetlere göre Şeydayı, Buhara emiri Şamırat'ın himayesinde bulunmuş, toylarda, meclislerde ağırlandı, hanlar ve beyler ondan kendileri için şiir söylemesini istemişlerdir. Görüldüğü gibi Harezmi bölgesinde yetişen destancı şairler, sadece yazılı edebiyatla değil, sözlü gelenekle de iç içedirler. Tıpkı destancı bahşılardan gibi, bazı destancı şairlerin de dutar çaldıkları ve şiirleri müzikle birlikte icra ettikleri rivayet edilmektedir. Örneğin "Yusup-Ahmet", "Dövletyar", "Seypelmelek-Medhalecema", "Alı Beg-Balı Beg" ve "Tulum Hoca" gibi destanların yazarı olduğu düşünülen destancı şair Magrupı'nın da dutar çaldığı, şiirlerini ezgili bir şekilde söylediği yönünde bilgiler vardır. Hatta Magrupı'nın bahşı olduğunu ileri süren Türkmen bahşılardan da kayda geçmiştir (Türkmen Edebiyatının Tarihi, 1976: 99, 109, 170).

Destancı şairlerin bahşılıkları üzerine somut kayıtlar olmamasına rağmen, bahşılardan arasında böyle rivayetlerin dolaşması, hem "destancı" hem de "tırmeci" bahşılardan repertuarında bu şairlerin destan ve şiirlerinin yer alması, bunların sözlü gelenekle olan bağlarını değerlendirirken ciddiye alınmalıdır. Bu bakımdan bu şairlerin eli dutarlı, destan anlatıp şiir söyleyen, oba oba gezen bahşılardan önemli benzerlikleri vardır (Garrıyev 1982: 33). Yakın dönemlerde destancı şairler gibi Türkmenistan'da hem bahşı hem de şair olarak tanınan kişiler de tespit edilmiştir. Daşoğuz bölgesinin bahşı-şairlerinden Oraz Şahır, halk arasında hem bahşı hem de şair olarak tanınmış ve şiirlerini dutarsız, gıcaksız söylemiştir. Oraz şair, repertuarındaki "Zöhre-Tahir" destanını da herhangi bir müzik aleti çalmadan anlatmıştır /Seyitmıradov ve Halmuhammedov 1976: 72-73).

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise destancı şairlerin destanları yaratma şekilleridir. Bu destanların kaynak, konu, şekil ve yapı açısından şairlerin kendi üretimleri mi, yoksa sözlü geleneğin ürünleri mi olduğu meselesi bugün de güncelliğini koruyan problemlerdendir. Örneğin Türkmen destan geleneği üzerine çalışmaları olan S. Kominek, "Yusup-Ahmet destanını, Magrupı yazmıştır, ancak onun yazması, sözlü gelenekte şekillenmiş bir destanın yazıya geçirilmesi şeklindedir." diyerek bu şairlerin sözlü gelenekte yaratılmış ve aktarılmış destanları yazıya geçirdiklerini ileri sürmektedir (1997: 70). Bu durumda destancı şairler, sözlü gelenekteki destanları yazıya geçirerek onları muhafaza eden ve onları yazılı kültür ortamlarına taşıyan sanatçılar olarak dikkat çekmektedirler. Halık Koroglu, hem anonim destanların hem de avtorlu destanların benzer şekil özelliklerine sahip olmasını ve benzer kalıp ifadeleri kullanmasını, her iki gurup destanının da bahşılardan anlatılmış olmasına bağlar. Koroglu'na göre yazılı olarak günümüze ulaşan destanlar öncelikle sözlü gelenekte oluşmuş ve aktarılmışlardır. Daha sonraki aşamalarda bazı şairler bunları yazıya geçirmiştir (1991: 7-8).

Bu konuda çalışmaları olan A. Garriyev'e göre Türkmen sözlü edebiyatı ile yazılı edebiyatı arasında yakın bir ilişki vardır. Yazılı edebiyat dairesindeki şairler, halk kültürüne yabancı kalmamışlar, halka ait dili, üslubu ve konuları eserlerinde kullanmışlardır. Bu şairlerden 18. yüzyılda yaşamış Andalıp, "Leyli-Mecnun", "Yusup-Züleyha", "Zeynelarap", "Oguznama" gibi epik eserlerin konularını halk kültüründen almıştır. Aynı dönem şairi Şeydayı'nın "Gül-Senuber" destanı masal kaynaklıdır. Magrupı'nın "Yusup-Ahmet" destanı ile Dede Korkut Kitabı'nda geçen Bamsı Beyrek boyu arasında büyük bir benzerlik vardır. Bu şairin "Seypelmelek-Medhalcamal" destanı da masal kaynaklıdır. Şabende'nin "Gül-Bilbil"i ve "Şabähram"ı da halk kültürüyle yakından ilintilidir (1947: 8). Bu destanlarda kullanılan şiir şekillerine bakıldığında bunların sözlü destanlarla büyük oranda benzer olduğu görülür. Sadece şiirlerde değil, destanların nesir kısımlarında sözlü gelenekteki destanlarda karşılaştığımız özellikler büyük oranda korunmuştur. "Klasik şairler" diye de adlandırılan "destancı şairler", bazı konuları yazılı kaynaklardan almış olmalarına rağmen, eserlerini kendi kültürlerindeki destan geleneği çerçevesinde şekillendirmişlerdir. Bu bakımdan "halk dessionı" olarak nitelendirilen "Şasenem-Garıp" ile "avtorlu dession" adı verilen "Zöhre-Tahir" arasında kompozisyon, üslup, kahramanların nitelikleri vb. açılardan önemli ortaklıklar vardır (Garriyev 1982: 6).

Destancı şairler, ister sözlü gelenekteki bir destanı yazıya geçirmiş, isterse yazılı veya sözlü kaynaklardan aldığı bir konuyu destan formu içinde yeniden işlemiş olsunlar, onlar büyük oranda sözlü gelenekteki destan türünü örnek almışlardır. Çünkü bu şairler, sözlü olarak destan anlatılan, hatta destan anlatma geleneğinin en yoğun olduğu Daşoğuz, eski adıyla Köneürgeç bölgesinde yetişmişlerdir. "Yusup-Züleyha", "Leyli-Mecnun", "Baba Rövsen", "Zeynelarap" destanlarının sahibi Andalıp, "Şabähram"ı ve "Hocamberdi Han"ı yazan Şabende, "Yusup-Ahmet", "Alı Beg-Balı Beg" ve "Dövletyar" gibi destanların yazarı olarak gösterilen Magrupı, bu bölgede yaşamışlardır. Önlerinde sözlü destan geleneğinde şekillenmiş "Koroğlu", "Şasenem-Garıp", "Sayatlı-Hemra", "Hüyrlukga-Hemra" gibi destanlar vardır. Bu yüzden konularını yazılı kaynaklardan alan ve destancı şairlerin elinden çıkan "Leyli-Mecnun", "Seypelmelek-Medhalcamal", "Gül-Bilbil", "Gül-Senuber" gibi destanlarla tamamıyla sözlü geleneğe ait bir destan arasında şekil, yapı ve üslup açısından fark yoktur. Arap ve Fars yazılı kaynaklarından alınan destanlar, orijinal şekilleriyle değil, Türkmen destan geleneğinin özellikleri doğrultusunda yeniden yaratılmışlardır. Şabende'nin "Gül-Bilbil" destanı Farslardan, Şeydayı'nın "Gül-Senuber" ve Magrupı'nın "Seypelmelek-Medhalcamal" destanlarının konuları ise "Bin Bir Gece" masallarından alınmıştır. Ancak bunlar, Türkmen destan geleneğine adapte edilerek yeniden yaratılmışlardır. Bu bakımdan Türkmenistan'daki "avtorlu" destanları büyük oranda sözlü geleneğin şekillendirdiğini söylemek gerekir (Şahin 2010: 63-64).

2. Kazakistan'da "Avtorluk Epos" Terimi

Kazakistan'daki destan araştırmalarında yer alan "avtorluk epos" terimi de konumuzla alakalıdır. Kazak destanlarının tasnifinde karşımıza çıkan bu terim, düzenleyeni belli destanlar için kullanılmaktadır. Örneğin Koñıratbayev, Kazak destanlarını şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Ertegilik epos: Er Töstik.

2. Türk kağanlığı döneminde meydana gelen yılınamelik epos: Orhon Yazıtları, Kültegin hakkındaki cırlar.

3. Oğuz eposu: Kitab-ı Dadam Korkıt cırları.

4. Tayfalık eposu: Alpamıs.

5. Nogaylı eposları: Er Tarğın.

6. Tarihi eposlar: Beket.

7. Liro-epos: Kozı Körpeş-Bayan Sulu.

8. Doğu destanları: Rüstem Dastan.

9. Avtorluk (Yazarlı) eposlar: Espembet, Ötegen Batır, Suranşı Batır, Narkız.

10. Sovyet dönemi eposları: Amangeldi (Aça 2002: 50-51).

Koñıratbayev'in tasnifinde "avtoluk epos" olarak yer alan destanlardan "Narkız", Nurpeyis Bayganin; "Espembet", Duvlat Babatayulı; "Ötegen Batır" ile "Suranşı Batır" ise meşhur Kazak akını Jambıl'ın repertuarında yer almış ve yakın dönemlerde düzenlenmiş destanlardır. Destanların belli isimlerle anılması ve özellikle ilk kez adı geçen akınlardan derlenmiş olması, destan tasniflerinde "avtorlu" olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Oysa bu destanları yaratan veya düzenleyenler Kazak sözlü geleneğinde yetişmiş destancılarıdır. Gelenekten aldıkları efsaneleri ve küçük hikâye parçalarını destan formuna dönüştürmüşlerdir. Bu bakımdan bu akınlar, destanın yazarı değil, musannifi konumundadırlar.

Koñıratbaev'in "Avtorluk epos" adını verdiği Kazak destanlarını, Melike Gumarova, kendi tasnifinde farklı bir şekilde değerlendirmiştir. Gumarova, "Suranşı Batır"ı "19. Yüzyılda Hokand hanlığının halka ettiği eziyetleri konu eden destanlar", "Narkız Batır"ı ise Kazak feodalleri ve boy liderleri arasındaki çekişmeler, toprak kavgalarına bağlı olarak ortaya çıkan destanlar" başlığı altında göstermiştir. Gumarova, destanın yaratılma aşamasından daha ziyade onun ortaya çıkmasına neden olan zemine ve destanın içeriğine bakarak bu destanları adlandırmıştır (Osmanaliyeva 2008: 228).

Avtorluk eposu olarak adlandırılan Narkız Destanı, kadın bir kahramanın mücadelesini ve aşk ekseninde yaşadığı olayları konu etmektedir. Destan, Nurpeyis Bayganin adlı Kazak jıravından derlenmiştir. Daha doğrusu bu destan, Nurpeyis Bayganin'in sayesinde günümüze taşınmıştır. Daha çocukluk yaşlarından itibaren destan ve şiir eğitimi almaya başlayan Bayganin, jıravların atışmalarına katılmış, 2. Dünya Savaşı yıllarında yazdığı şiirler ve söylediği destanlarla askerlere destek vermiştir. Ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti, destancılık gücüne hürmeten kendisine "sanat emekçisi" ödülünü vermiştir. 1860-1845 yılları arasında yaşayan bu destancı, Narkız destanının müellifi olarak bilinir. Onun 1945 yılında basılan "Seçme Eserleri"nde bu destan yer almıştır. Kaynaklar, Nurpeyis Bayganin'e ait olup da derlenmemiş başka destanların da olduğunu bildirmektedir (Osmanaliyeva 2008: 229-230).

Narkız destanını, Kazak boyunun diğer destanlarında yer alan geleneksel imkânları kullanmıştır. Hatta bu yüzden Sovyet yönetimi, Narkız destanını eleştirmiştir. Çünkü Narkız'a göre halk beysiz, hansız yaşayamaz. Mutlaka iki cüzün yönetimi beylere verilmelidir. Türk destanlarındaki alp vasıflı kadınlarla ortak özelliklere sahip Narkız, bu anlamda geleneksel destan geleneğinden bağımsız bir anlatı değildir. Dede Korkut Kitabı'ndaki Selcen ve Banı Çiçek, Kırk Kız destanındaki Gülayım, Köroğlu kolu olan Harmandeli'nde deli Harman, halk hikâyelerindeki Arabüzengi, savaşçı kızlardır ve bunların bazıları evlenecekleri eşlerini onlarla güreşerek seçmişlerdir (Aslan 2003: 207-208).

Narkız destanında kadın kahraman, Köroğlu kollarından birisi olan Harmandeli'ndeki kız gibi güçlü, güzel ve dombıra çalabilen bir kızın temsil eder. Ülkenin hanı Narkız'ı, kardeşi Tazşa ile evlendirmek ister, ancak Narkız, bu kişinin kendine denk olmadığını, eşini kendisinin seçmek istediğini söyler. Bu düşüncesini ölüm üzerine verilen aş toyunda da açıkça dile getirir. Toy sırasında yapılan yarışmalara katılan Narkız, burada pek çok pehlivanı yener ve kendisiyle evlenecek erkeğin onu güreşte mağlup etmesi gerektiğini söyler. Bunun üzerine hiddetlenen han, Narkız'ın yalanmasını emreder, ama askerler bunu yapabilecek güçte değildir. Narkız'ı, han, yakınlarının sayesinde hileyle ele geçirir, ama Narkız'ı yine kardeşiyle evlendiremez. Onu bekleyen daha büyük tehlikeler vardır. Kendisine saldıran Niyaz hanla mücadele edemeyen Mambet Han, tahttan indirilir, yerine daha adil iki kişi geçirilir. Narkız, Niyaz'la güreşmek ister, ancak erkek kıyafetli bu kişinin kız olduğunu öğrenen Niyaz güreşten vazgeçer, ama Narkız yine de onunla evlenir (Osmanaliyeva 2008: 231-232).

Narkız destanında alplık gösterebilen bir kızın eş seçimini kendisinin yapması, seçimde güreşmeyi tercih etmesi, erkek kılığında güreşlere çıkması, Türk destanlarında ve halk hikâyelerinde yer alan geleneksel motiflerdendir. Beyrek ile Banı Çiçek arasındaki mücadele, Başkurt Türklerinin destanlarından Akbozat'ta Nerkes'in evleneceği erkeği güreşerek seçmesi, Köroğlu kolu olan Harmandeli'nde kızın yine evlilik şartı olarak güreşi ileri sürmesi, halk hikâyelerinde Arabüzengi adını taşıyan erkek kıyafetli kızların erkeklerle mücadele etmesi, Narkız'ın geleneksel Türk anlatı geleneğinden beslendiğini göstermektedir.

Kazak Türklerinin avtorluk destanlarından "Espembet" ise Duvlat Babatayulı (1802-1874) adlı Kazak akınına aittir. Bu destanın merkezindeki Espembet, yetim bir çocuktur. Çocukluk yıllarını dayısı Karasay'ın yanında yılık bakarak geçiren Espembet, dayısından Akbörte adlı tayı alıp büyütür. Katıldığı toylarda yapılan at yarışlarına katılmaya başlayan Espembet, bu atıyla çok sayıda ödül alır. Bir süre sonra Kazaklara saldıran Kalmuklarla savaşmak için Kalmuk yurduna akın düzenleyen Espembet, burada atıyla birlikte gösterdiği kahramanlıklarla elde edilen zafer ve ganimetlerle yurduna döner (Arıkan 2010: 144). Bu destanda da özellikle Türk destanlarındaki at kültürü ve Kalmuklara karşı verilen mücadele geleneksel boyutlarıyla işlenmiştir.

Meşhur Kazak akını Jambıl'ın "Ötegen Batır" ile "Suranşı Batır" adlı destanları da "avtorluk epos" olarak kabul edilmiştir. Jambıl, "Ötegen Batır" adlı destanı halk arasında yer alan efsane ve hikâyelerden hareketle tasnif etmiştir. Halk arasında efsane halinde yer alan "Ötegen Batır"ı Jambıl, yedi başlı yılan ve tek gözlü devle karşı karşıya getirerek Kambar, Kencebay ve Er Töstik gibi

destan kahramanlarına yaklaştırmıştır. Jambıl, “Ötegen Batır” efsanelerini bir araya getirip onları destanî ve fantastik unsurlarla birleştirerek destan haline getirmiştir. Diğer bir ifadeyle Jambıl, Kazak halkı arasında masal, efsane ve rivayetleriyle yaşamakta olan “Ötegen Batır”ı Sovyet döneminde Kazak akınlarının destan söyleme geleneklerine bağlı kalarak yeniden düzenlemiştir (Ğabdullin 1975: 40-41). “Ötegen”i Kazak destanlarındaki alplar gibi düşünüp onu olağan ve olağanüstü düşmanlarla karşı karşıya getirmiş, halkı için savaşan bir destan kahramanı imajını “Ötegen Batır” destanıyla yakalamıştır.

Jambıl’la anılan diğer bir destan olan “Suranşı Batır”, Hokand hanlığı ile Jetisu Kazaklarının 1850-60’lı yıllardaki mücadelelerini ele almaktadır. “Suranşı Batır”, Kambar Batır’ın Kalmuklara karşı yurdunu korumasına benzer bir şekilde, yurduna yapılan saldırılara karşı durabilmiş ve bu anlamda Türk destanlarındaki alp tipinin özelliklerini taşıyan bir kahramandır. Jambıl’ın da mensubu olduğu Kazak destan geleneğinde Koblan, Kambar, Er Targın gibi kahramanlar, Kızılbaşlara ve Kalmuklara karşı ailesini ve boyunu korurlar. Bu anlamda “Suranşı Batır” da aynı geleneğe mensup bir kahraman tipolojisi çizmektedir. Ancak Jambıl’ın Suranşı Batır destanında Kazak destan geleneğine yeni bir destan kazandırmaktan öteye geçtiğini de söylemeliyiz. Gelenek ve yaratıcılık ilişkisini takip edebildiğimiz bu destanda Jambıl, daha önceki Kazak destanlarında olmayan yeni unsurları da destana dâhil etmiştir. Örneğin Türk destanlarında olduğu gibi Kazak destanlarında da destanın sonucunda halklar arası bir dostluğun tesis edilmesi gibi bir gaye güdülmezken Jambıl, bu destanda hem Ruslar hem de Kırgızlar ile Kazaklar arasında yakınlaşmanın gerçekleştiğini ve dostluk bağlarının güçlendiğini dile getirmiştir (Ğabdullin 1975: 41-44). Jambıl’ın bu düşüncesi tabii ki Sovyet döneminin hâkim ideolojisine uygun bir şekilde gerçekleşmiştir. Jambıl’ın bu destanı ve geleneğe ilave ettiği bazı unsurlar, diğer Kazak akınlarınca da benimsenmeye ve destanlarda kullanılmaya başlanmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türkmenistan'da "avtorlu destan", Kazakistan'da ise "avtorluk epos" şeklinde karşımıza çıkan terimlerle destanın sahibinin bilindiği anlatılmaya çalışılmıştır. Kazak ve Türkmen destanlarının tasnifinde yer alan bu terim, Rus araştırmacılarının bakış açısını yansıtmaktadır. Oysa bu bölgede batılı anlamda bir yazardan bahsetmek mümkün değildir. Örneğin Türkmen edebiyatı dairesinde gösterilen Andalıp, Şabende ve Molla Nepes gibi şairlerin destan kaleme aldığı iddia eden Türkmen ve Rus araştırmacılar olmuştur. Hatta bunlara destancı şair adını vererek yazılı ortamda yeni destanlar yarattıkları ileri sürülmüştür. Ancak bu şairlerin yaşadıkları bölge, çevreleri, haklarındaki bilgiler, bu şairlerin yeni destan yaratmadığını, gelenekte yer alan efsaneleri veya anlatıları destan formuna ulaştırdıklarını ya da gelenekte anlatılmakta olan destanları Çağatay Türkçesiyle yazıya geçirdiklerini ve bunu yaparken de yazılı edebiyatın imkanlarından ve üslup özelliklerinden faydalandıklarını göstermektedir.

Türkmen destan geleneğinde karşılaştığımız ve avtorlu olarak adlandırılan bazı destanların gelenek eksenli olarak bazı şairlerce yazıya geçirilmelerine tipik bir derleme ya da yazıcılık faaliyeti olarak bakmak da pek mümkün değildir. Andalıp, Magrupi, Şabende ve Molla Nepes gibi şairler, destanlarını yazılı ortamda ve ait oldukları kültürel seviyenin unsurlarını katarak

yaratmışlardır. Kaynak gelenek olmakla birlikte bu destanların içerik, dil, üslup ve yapı özelliklerinde birtakım farklılıklar vardır. Yazılı edebiyatın imkanları çerçevesinde kaleme alınan destanlar, zamanla bahşilerin repertuarlarına geçmiş ve bu sayede sözlü şekilleri oluşarak Türkmen destan geleneğinin parçası haline gelmişlerdir. Bu destanların yazılı şekilleri ile sözlü varyantları arasında benzerliklerin yanı sıra farklılıklar da söz konusudur. Dolayısıyla Türkmen destan geleneğinde “avtorlu” olarak nitelendirilen destanların bahşı anlatması mı yoksa destancı bir şairin elinden yazılı olarak yaratılmış şekli mi olduğu önem arz etmektedir. Başka bir ifadeyle Yusuf-Ahmet destanının sözlü ve yazılı şekilleri arasında ortaklıkların yanında ciddi farklılıklar da görülebilmektedir. Bu da tamamıyla bahsi geçen destanın kaynağının bahşı ya da destancı şair olup olmadığıyla ilgilidir.

Türkmen destan geleneğine ait olarak gösterilen avtorlu destanlarda nesir kısımlar bölge halkının anlayabileceği bir dille kaleme alınırken manzum kısımlarda ise daha çok yazılı kültüre daha yakın şairlerin şiirleri kullanılmıştır. Kendileri de şair olan bu destan yazıcıları hem kendi şiirlerini hem de bölgedeki başka şairlerin klasik edebiyat özellikleri gösteren şiirlerini de destanlara dâhil etmişlerdir. Bu şiirler sonraki süreçlerde bahşilar tarafından dutar eşliğinde ve belli ezgilerle icra edilerek sözlü geleneğe geçmiştir. Türkmenlerdeki avtorlu destanlar ve bu destanların musannifi konumundaki destancı şairler bir yandan da sözlü gelenekle yazılı geleneği birbirine yaklaştıran bir işleve de sahip olmuşlardır. Eserlerini yazılı ortamda ve yazılı edebiyat kurallarına göre üreten şairlerin şiirleri destancı şairlerce destanlara, oradan da bahşilerin icralarıyla sözlü geleneğe taşınmıştır. Bu bakımdan avtorlu destan terimi, Türkmenlerde yazılı kültür içinde yetişmiş, yazıyı kullanabilen şairlerinin destan düzenleme maceralarını ifade etmekle birlikte Türkmenlerin yazılı edebiyat tesis etme denemelerinin de odağında olduğunu söylemeliyiz.

Kazakistan'daki durum ise Türkmenistan bölgesinden çok daha farklı bir boyuta sahiptir. Burada "avtorluk epos" terimi, düzenleyeni belli destanlar için kullanılmıştır. Başka bir ifade ile bir destanın ononim olmadığını belirtmek için bu terim tercih edilmiştir. Ancak bu adlandırmayı yapanlar, "avtor" olarak adlandırılan akınların geleneksel kültür içinde yetişmiş birer destancı olduklarını, destanların da ilk defa yaratılmayıp gelenekten alınmış efsanelere ve anlatılara dayalı olarak yeniden düzenlenmiş metinler olduğunu gözden kaçırmışlardır. Kazak destan geleneğindeki avtorlu destanlar, Türkmen destan geleneğindeki gibi yazılı olarak değil, sözlü olarak düzenlenmişlerdir. Bu destanların yazılı şekilleri yoktur. Yakın dönem akınlarından ya da jırvalarından derlenmiş örnekleri vardır.

Sonuç olarak “avtorlu destan” ve “avtorlu epos” terimleri, Türk dünyası destan geleneğinde özellikle Türkmen ve Kazak destan geleneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Terimler, benzerlik göstermekle birlikte kullanım alanları ve şekilleri açısından farklılıklara sahiptir. Türkmen ve Özbek sahasını içine alan bölgede bazı yazılı destanlar “avtorlu” olarak adlandırılırken Kazakistan sahasında ise söyleyeni belli sözlü destanlara bu ad verilmiştir. Bu farklılıklara rağmen her iki bölgede de yaratıcısı belli ya da ortaya çıkış süreci takip edilebilen destanlar için bu terimin kullanıldığını görüyoruz. Gelenekte karşılığı olmayan, Ruslar tarafından bölgedeki destan araştırmalarına dâhil edilen bu terim, günümüzde ve modern edebiyat çevrelerinde kullanılan “yazar” ifadesinin taşıdığı

anlamaların ötesinde bir kullanım alanına sahiptir. Batılı bir bakış açısıyla izah edilemeyen destan yazıcılığı ya da tasnifi, “avtorlu destan” şeklinde bölgeye yabancı bir terimle karşılanmıştır. Geleneği doğru bir şekilde karşılamamakla birlikte Türk destan geleneğinde bazı özel geleneklerin ve hallerin olduğunu göstermesi, destanların sözlü ve yazılı kültür ortamlarındaki yayılma şekillerine odaklanması ve destanın destancıyla ilişkisine dikkat çekmesi açılarından “avtorlu destan” ya da “avtorlu epos” terimleri, Türk destan araştırmalarında tartışılması ve atıf yaptığı alanlar itibariyle dikkate alınması gereken destan terimleri arasındadır.

Kaynaklar

Aça, Mehmet (2002). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yayınları.

Arıkan, Metin (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Kadar Kazak Jırav ve Aınları*. İzmir: Elik Yayınları.

Aslan, Ensar (2003). “Dede Korkut Hikâyeleri ile Türk Destan ve Halk Hikâyelerinde Alp-Kız Motifi”, *Halkbilimi Araştırmaları I*, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Yayınları, 193-210.

Garnıyev, Baymuhammet Ataliyeviç (1947). *Türkmen Folklorından Usuli Gollanma*. Aşgabat.

Garnıyev, Seyit (1982). *Türkmen Eposu, Dessenları ve Gündogar Halklarının Epiki Dörediciligi*. Aşgabat: İlim Neşiryatı.

Ğabdullin, Melik (1975). “Jambıl Tvorçestvosındağı Kaharmandık Sarınlar”, *Jambıl jane Kazırgı Halık Poeziyası*, Almatı: Kazak SSR Ğılımlar Akademisyası M. O. Avezov Atındağı Adebıyet jane Öner İnstıtutı Ğılım Baspası, 39-48.

Kominek, Slawomira Zeranska ve Arnold Lebeuf (1997). *The Tale of Crazy Harman The Musician and the Concept of Music in the Türkmen Epic Tale, Harman Deli*, Warsaw: Academic Publications Dialog.

Koroglı, H. (1991). *Şasenem i Garıp, Kasım-Oglan i Drugiye Turkmenskiye Narodniye Povesti*, Moskova: Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, 7-8.

Mametyazov, Babış (1998). “Türkmen Halk Destanları”, *Türk Lehçeleri ve Edebıyatı Dergisi*, 20, Ağustos 1998, 38-43.

Ospanaliyeva, Bibıgöl (2008). “Kazak Türklerinde Destan Kavramı ve Narkız Destanı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 175, Ağustos 2008, 225-234.

Seyitmıradov, K. ve Ş. Halmuhammedov (1976). *Türkmen Folklorı Hızıirki Zamanda*, I Kitap, Aşgabat: İlim Neşiryatı.

Şahin, Halil İbrahim (2010). *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği*, Konya: Kömen Yayınları.

Türkmen Edebiyatınıñ Tarihi (1975). ed.: S. A. Garriyev, II. Tom, 1. Kitap, Aşgabat: Ilım Neşiryatı.

Türkmen Edebiyatınıñ Tarihi (1976). ed.: S. A. Garriyev, A. Meredov, M. Övezgeldiyev, II. Tom 2. Kitap, Aşgabat: Ilım Neşiryatı.